

ГЕОРГІЙВСЬКІ ТА ЯКОРЕПОДІБНІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ В УКРАЇНІ

Одним із перспективних шляхів осмислення типології хресторобства, як складного естетичного явища релігійно-мистецької практики і специфічної категорії теорії мистецтва, полягає в розкритті його змістовної сутності. З-поміж чинників, що визначають змістовність типу кам'яного хреста, маємо звернути увагу на соціально-історичні та релігійно-політичні передумови морфологізації сакрального мистецтва. Прямо та опосередковано справляють дію на систему художніх форм нові грані людського буття, вдосконалення духовної свідомості побожних, поглиблення знаннєвої культури особистості, підвищення рівня мистецьких смаків, визначеннє художньо-естетичних ідеалів.

Типізація і типологізація – це вихідні положення наукового дослідження конфесійних та етнорегіональних відгалужень кам'яного хресторобства. Тип хреста формує образну стилістику релігійно-художньої свідомості. Разом з тим ми не можемо зводити *stavros* до його прообразу, прототипу, моделі. Вертикалізований хрестокамінь вміщує, навіть у межах догматичного богослов'я, багатозначні прикмети типологічного образу; вилучаються і скупчуються в уяві кожного благочестивого при інтелектуально-містичному спогляданні хреста у відповідному контексті.

При творенні образу *stavros'a* уявляємо витoki та його лоно. Різноманітна флора дає поштовх до появи своєрідних форм і типів новозавітного хреста і разом з тим виступає стримуючим началом у формотворчих пошуках. Справді, одним з неписаних канонів української ставрографії є тісний взаємозв'язок церковних хрестових знаків з натурними, природними образами. Відмінності конфесійного характеру в християнському пам'ятникарстві України протягом XVIII-XIX ст. помножуються на місцеві традиції, регіональні особливості. Останні визначаються нерідко природорослинними чинниками: конюшина, міхурник, паслін, клен, криноподібні рослини ще й сьогодні ніби підказують каменярям свою зовнішність форми країв хрестових ramen.

Протягом XIX ст. визначається корпус трилистих, стрільчастих, вирізних, лілеєподібних, променистих, георгіївських, якореподібних, пнеподібних та інших типів кам'яних хрестів в Україні. Суттєвим моментом взаємодії природного й рукотворного є функціонування хрестових образів на двох рівнях їх матеріалізації: схематизованому (стилізованому) та натурному. Перший зумовлює форму та пропорції окремих частин, тобто його тип; другий — особливості будови листа як "органу повітряного харчування та газообміну у рослин", тобто його конструкцію [1, с.48-51].

Хрестокамінь є не тільки основою дійсності самого себе, але й відповідністю його тій структурі, що можлива у зв'язку з найвищою метою під назвою "доцільність форми". Основне вихідне положення здатності судження стосовно форм і функцій хреста, підпорядкованих емпіричним законам у цілому, розкриває раціональність природи в її багатоманітті. Якщо при сприйнятті пам'ятника схоплюється переважно зовнішня форма і не враховуються рівні його функціонування, то образ у цьому випадку корелюється не з конкретним хрестом, а лиш з його автором. Можна припустити, що в українців поняття про хрест вроджені, а тому сама форма викликає естетичне задоволення. Релігійне, у свою чергу, проявляється тоді, коли органічність форм природи виводиться з доцільності хреста як архітектонічного цілого.

Маємо враховувати, з одного боку, тяжіння пам'ятникарства до інтеграції зображально-виражальних засобів; з іншого – бажання зберегти неповторність народного релігійного каменярства і чистоту етнорегіональної традиції. Хрестороб повинен використовувати різні мистецькі засоби, аби досягти глибокої естетичної виразності лапідарія, залишаючись неповторним сучасним майстром навіть у межах релігійного канону. Хрестороб має володіти художньою формою, знати її витoki, засоби її творення й вираження, уміти втілювати релігійні почуття в кам'яні маси.

Пауль фон Вінклер у таблиці геральдичних хрестів виділяє "якореподібний", в якому краї рівноконечного хреста роздвоюються і плавно загинаються вбоки; це і стало домінантною геральдичною ознакою цього типу хреста. Ми, визначаючи тип якореподібного хреста, виходили з реальності образу стоячого стовпа з перебіною в горішній частині і роздвоєного на дві лапи – в долішній. Фактично південноукраїнські хрести-якорі – це кам'яні вертикально зорієнтовані котви.

Про мідні і срібні хрести-тільники різних типів IX-XV ст. дізнаємося з каталогів, в одному випадку, музейної, в іншому – приватної колекції, підготовлених, відповідно, О.К. Жизневським і О.С. Уваровим. Зокрема, промені, що струмують із середохрестя "вогненосних" хрестів XI-XIII ст. учений граф інує "якореподібними", а "якореподібні" натільні хрестики відомий російський археолог називає "лілеєподібними". До речі, хрестографіми, досліджені, описані й відтворені іншим російським археологом Іваном Шляпкіним на початку XX ст., мають як "якореподібні" геральдичні ознаки, так і "тризубцеві" – "трилисті". З-поміж інших типів хрестів він виокремлює "пророслі", геральдичною ознакою яких виступають роздвоєні в долішній частині повздовжні бруси, краї яких нагадують ще не розвинений пагін рослини.

Ми, зважаючи на ставрографічну ситуацію, віднесли класифіковані П. Вінклером "якореподібні" хрести до лілеєподібних та хрестокаменів поодиноких форм, а до якореподібних – стоячі хрестокамені з роздвоєним повздовжнім брусом і піднятими догори "лапами". Південноукраїнські кам'яні хрести-якорі досліджували на початку ХХІ ст. одеські історики та археологи І.Сапожников, Ю.Слюсар, В. Шувалов, однак типологічними ознаками у них виступали не конструкція виробу, його якореподібність, а місце знаходження, кількість перебоїв, тексти, оздоба тощ.

Ми вперше звернули увагу на георгіївські та якопеподібні хрести як домінуючі в українському пам'ятникарстві, бо саме перші, а ще більше другі визначають регіональні і національні особливості народного кам'яного хресторобства України, його типологічний розвій.

Іван Шляпкін, описуючи георгіївські хрести, називає їх "дископодібними" – "чотириконежними, з розширеними до країв раменами" [2, с.73-74]. К. Широцький, маючи на увазі георгіївський кам'яний хрест, описує надгробок, що "має кінці ширшими й ширшими до країв загострених на куточках" [3, с.19].

Г. Колцуняк іменує георгіївські хрести "трикутнораменними", тому що в них лінії повздовжнього й поперечного брусів утворюють завершений або не завершений трикутник; в останньому випадку рамено може являти собою не трикутник вершиною всередину пам'ятника, а багатокутний, нерідко закруглений лопатень, дві грані якого стикаються з "пнем" не під прямим кутом. Кількість таких відгалужень на деяких виробках сягає семи, а хрест виявляється шістнадцятиконежним. Увінчує "багаторуку" фігуру голова, котра за силуетом може нагадувати орнаментально розроблений круг, трапецію, трикутник, трилисник. Інколи така конструкція має три "православні", паралельні між собою, але різні за силуетами, перебоїни, з яких нижня інколи виявляється скошеною. До трикутнораменних дослідник відніс і християнські пам'ятники, що лиш віддалено нагадують канонічні хрести [4, с.9].

Форма георгіївського хреста була відома ще з часів Київської Русі, коли разом з її офіційним хрещенням до Києва з Херсонеса були завезені взірці візантійських хрестів, а також майстри, котрі навчили місцевих жителів ремеслу кам'яного хресторобства. Однак георгіївський, на нашу думку, повертався до козацького народу з різних сторін: через Росію зі Швеції, куди він потрапив свого часу від наших давніх предків; з Північної Осетії у вигляді так званих "аланських" хрестів XVI-XV століть, на фасадах яких висікалося на давньогрецькому найпопулярніше ім'я на Кавказі "Георгій".

Хрест цього типу відповідає за формами давньому кримському, проте в Україні й Росії він отримав назву георгіївського; являє собою чотирираменний хрест з лопатями у вигляді витягнутих вершиною кута до центра рівнобедрених трикутників, що, розширюючись до країв, завершуються прямолінійними ребрами. Серед георгіївських кам'яних хрестів, досліджених нами в Україні, ми зустріли лиш декілька, що мають середохрестя за формою круга, як того вимагає геральдичний канон. Не завжди прорізи між кінцями його виконані за мірою первинного зразка. Різні за довжиною горішній і бокові кінці не збігаються часто за обрисами країв. "Георгій" може розглядатись як один з різновидів утіленої в камені хрестовітки з повернутими на Схід пелюстками віночка - фасадом пам'ятника. Нерідко видовжена нижня лопать заривається в землю, переймаючи функцію долішнього рамена хреста, а щоб кам'яний виріб відповідав вимогам місцевої традиції, був пластично виразним, майстри чіпляють на повздовжній брус допоміжні поперечки.

Словосполучення "георгіївський хрест" з'являється в Російській імперії після 1769 року - часу заснування ордену Св. Георгія на честь міфічного воїна, канонізованого РПЦ, як святого. До того хрест такого типу називався корсунським. Якщо зважити на те, що майже усі форми відомих нам хрестів вийшли з рослинних форм, то з'являється бажання поєднати назву хреста з назвою відомої трав'янистої рослини жоржини (георгини), яка одним із своїх майже восьми тисяч сортів схожа за формою своїх пелюсток з лопатями-раменами хреста.

Чимало "георгіїв" з Усатового мають фактично три "канонічні" лопаті - горішню й бокові, а видовжена нижня еволюціонує у східчастий постамент, якірні лапи, краї човна (місяця, серпа), скошену поперечку тощо. Зібрані матеріали про георгіївські хрести, що збереглися на теренах України, дозволяють зробити висновки про непопулярність вищеприписаного типу хреста на наших землях, крім Вінницької, Одеської і Миколаївської областей. Які причини цього?

1. Конструкція хреста, форми і краї рамен помітно відрізняються від тих, що асоціюються з образом Первохреста.

2. Поширені в Західній Україні (друга половина ХІХ ст.) кам'яні хрести з Розп'яттям обходять боком цей тип; важко уявити кам'яний "георгій" з понівеченим Божим тілом. Водночас на Півдні і Сході України, в її північних межах областей посилюється вплив РПЦ, відповідні ставрографічні канони.

3. Георгіївським хрестом неможливо виділити просторово те чи інше поховання серед інших; типова зумовленість не дозволяла майстрам фантазувати, аби випнутися майстерністю, оригінальністю і відітінити конкретний пагорб з кам'яним надгробком.

4. Цей тип хреста не був органічним "правдивому" каменю, а належав конструкційно, так би мовити, дереву - матеріалу з іншими стереотомічними властивостями. Архітектура передбачала

випилювання силуету, що характерно для дерева і частково для вапняків, а не тесання й вирізування, що властиво місцевим пісковикам і гранітам.

5. Українські кам'яні хрести за видовими ознаками належать до монументальної скульптури; пластика, а не питома архітектоніка є визначальним чинником в українському народному пам'ятникарстві і георгіївські хрести - тому підтвердження.

У таблиці опорних типів геральдичних хрестів Вінклера під номерами 29,30 подаються зображення якореподібних хрестів, тип кожного з яких визначається за формами завершень рамен. Кам'яних християнських надгробків з такими ознаками в експедиціях ми не зустрічали. Однак на теренах України збереглася чимала кількість намогильних хрестів, котрі за своєю будовою нагадують станові дволапі якорі. Їх штоки мають різнооформлені краї і єдину з лапами вісь симетрії.

Першорядною морфологічною прикметою таких пам'ятників виступає не форма завершень рогів хреста, а їх конструкційна подібність до корабельних залізних знарядь, за допомогою яких судно тримається на місці; надгробки з такими формами сприймаються віруючими, як хрести-якорі. Правда наприкінці XIX ст. на кладовищах причорноморських українських поселень, під впливом стилю модерн, з'являються хрещаті камені у подібні скособочних морських швартів, химерно перевитих лінвами, стрічками, лавровими вінками, сувоями тощо. З часом вони стали причиною появи в українському народному каменярстві хрестів з дволапими кітвицями, що висять на правому рамені головного перехрестя.

Слід зазначити, що форми хрестів з прикутими до них якорями різні і, вірогідно, залежать від місцевої традиції. Більшість їх має по одній поперечці, проте на Гур'ївському (Миколаївська обл.) та Усатівському (Одеська обл.) сільських кладовищах ми здибали хрести з двома горизонтальними брусами; за прийнятими умовами класифікації вони можуть бути рівночасно віднесені до прямокутнораменних, трилистих, георгіївських (лапастих), ромбічних, круглих і променистих хрестів [5, с.345-377]. За пропорціями їх можна асоціювати з латинськими, однак домінантною типологічною ознакою, що впадає в очі, є роздвоєність вбоки-догори стовбура. Деяка просторова й морфостилістична двозначність рельєфного зображення анкера, органічність образу не дозволяють сприймати його на кам'яному хресті, як чисто церковний символ і професійний емблемат моряків. Голова з вухом та роги з лапами становика ось-ось обівернуться в різні боки за межі повздовжнього бруса, а саме веретено культового знаку Нептуна поступово трансформуються в нижнє перехрестя - підніжжя з піднятим на північ кінцем. Чи думали про це майстри, витесуючи перехрещені стержні з лапами, - сказати важко. Очевидно, що натуралізація в зображенні котви на хресті - це перший крок до втрати нею магічних властивостей.

Якореподібні християнські символи потрапляють в Україну спершу вигляді дуже шанованих народами країн візантійського світу розквітлив, частіше трьома паростками, долішніх кінців хреста, їх графічні зображення - графіті - збереглися на стінах давньоукраїнських храмів. Розквітлі аканфами бронзові хрестики - тільники, амулети-змійовики, інші за функціями візантійські хрести справили суттєвий вплив на типологію українських кам'яних надгробків XVIII-XIX ст., дарма що природні властивості матеріалу дозволяли каменярам лише роздвоювати стовбур хреста, піднімати його кінці і розводити вбоки. Виходив перевернутий хрест Т (Tau) з похиленими раменами або хрест-якір, хрест-котва, що можуть розглядатись у міфопоетичному плані то як витягнуте з корінням, то як перевернуте гіллям донизу дерево.

1. Ромбічний кам'яний хрест початку XIX ст. з Нової Одеси та шипуватий хрест з Гур'івки (обидва з Миколаївської обл.) мають різні за розмірами і формами нижні й верхні роги; сприймаються, в одному епізоді, як якореподібний хрест, в іншому - як хрестоподібний якір. Нам здалося, що обидва пам'ятники зведені на похованнях людей, за життя причетних до морської справи. Ми ніби відчуваємо штучність смислового поєднання форм символу небесного спасіння з морським вепром, невідповідність пластики окремих елементів між собою й лапідарієм у цілому [6, с.13-15].

Найбільшим в Україні зібранням кам'яних хрестів-якорів є цвинтар у селі Усатове. Протягом минулого століття місцеві хрестороби виготовляють з причорноморських вапняків і подільських пісковиків надгробки, багато з яких поєднують фігуру хреста з котвою. Найдавніші пам'ятники такого типу в Україні датуються 1791 роком і внаслідують закопані долішнім кінцем лапасті хрести-моноліти з видовженими і розширеними донизу брусами. Висота кожного з таких меморіїв сягає двох метрів. Розмах крил хреста дорівнює половині його висоти, товщина кам'яної брили коливається від 25 до 30 см. Ніби розчленовуючись глибоко під землею навпіл, коріння "дерева життя і смерті" проростають парою бокових галузок. На пізніших зразках кількість животворних паростків-рамен подвоюється і такі хрести-якорі сприймаються як шести- або восьмираменні. Причому середня поперечка завжди має загнуті догори загострені кінці, підштовхуючи глядача до пластичної ідентифікації їх з рогами та лапами якоря.

Середохрестя головного фасаду цього пам'ятника декорується різьбленими - у вигляді променів - розетками без ободу. А з кінця XIX ст. хрест виростає не просто із землі, а випростовується з широкого кам'яного постаменту, північний та полудневий боки якого прикрашають хмароподібні рельєфи.

Верхні паростки цих пучків пластично розвинуті і схожі на роги котви. Хрест подається каменярем у хризматичному зчепленні з якорем, що дозволяє сприймати його як хрест-якір. Слід зазначити, що різні форми має не тільки нижня (якірна) частина надгробка; верхні роги хрестів, як ми вже підкреслювали, теж вирізняються обрисами, завершеннями країв рамен: від георгіївського до грецького. Більше біблійною котвою, ніж хрестом, сприймається лапідарій 1903 року із Заводівки (Одеська обл.), що під власною вагою ніби вліз у землю. Веретено цього кам'яного знаряддя надії на спасіння, сильно розширюючись донизу, утворює два прямолінійних роги. Верхня поперечка з ледь виступаючими кінцями майже не дає уявлення про намогильний хрест, а скоріше про сторч поставлений камінь. Якби не епітафія, місцезнаходження, пагорб, на якому встановлений витвір, важко було б розібратися, що перед нами християнський пам'ятник початку ХХ ст.

У ставрології тип кам'яного хреста розглядається як образна модель дійсності, спосіб художнього втілення задуму каменяра, структурна модифікація основних естетичних категорій. Нові типи хрестів - свідчення саморозвитку традиції і важливий стимул удосконалення кам'яної пластики релігійного пам'ятникарства. Через усталений тип хреста відтворювалися пам'ять поколінь і бажання християнина не розчинитись у часі. Через тип хреста відбувається персоніфікація впокоєного, майстра. Звичайна людина через хрест, зведений на її могилі, вивищується над буденністю, обертається у прозорому тілі в небожителя. Виняткова доля кожного боговірного, залишаючись у межах Божої волі, немовби відтворюється у неповторних формах пам'ятника. Хрестокамін' стає приводом сказати релігійно-мистецьку правду про вічне і короткоплинне, ціле й поодиноке, загальне і конкретне.

Властива людській природі жага до переінакшення побаченого, почутого, запозиченого, взятого у полон є причиною розмаїтості традицій. Кожний етнос мріє бути вибраним Богом для месіанства; він своєрідно вибирається, придумує молитви, ритуалістику, знаки спілкування, місця, пори року, дні тижня і т.інш. Будь-хто хоче бути почутим і прийнятим лиш тому, що він не такий як інші. Різні за типами, оздобами, розмірами кам'яні хрести в Україні, здається, найповніше віддзеркалюють поривання українців до порозуміння з іншими людьми й Богом.

Джерела та література

1. Малина В.В. Архітектоніка хрестокаменя. – Миколаїв, 2006.
2. Шляпкин И. Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV в. неподвижные и нецерковной службы // Записки Императорского Русского Архива. – Т. 7. – Вып. 2. – СПб., 1907.
3. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. 82. – Кн. 2.
4. Колцуняк, Гнат. Народні хрести в Коломийщині. – Львів, 1920.
5. Малина В.В. Народне мистецтво Півдня України. Кінець XIX – початок XX ст.: На матеріалах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей. – Миколаїв, 2006.
6. Малина В.В. Кам'яні хрести Півдня України // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 4.

Summary

This article is devoted to the relevant subject of correlation of cross type, typological image and its function structure. Definition is given to Georgian and anchorlike types of crosses, its role-defining category is underlined for Christian monument identification with its denomination. The author emphasizes that cross architectonics predetermines its originality, recreating peculiarity of craftsman and that one this stavros is facing and whom it can be devoted to. Theoretic speculations are strengthened by deep analysis of sacral art works.

*Кам'яні якореподібні хрести.
Південь України. Кінець XIX – початок XX ст.*

1

2

3

4

1. м. Нова Одеса. Миколаївська обл.
2. с. Гур'ївка. Миколаївська обл.

3. с. Усатове. Одеська обл.
4. с. Заводівка. Одеська обл.

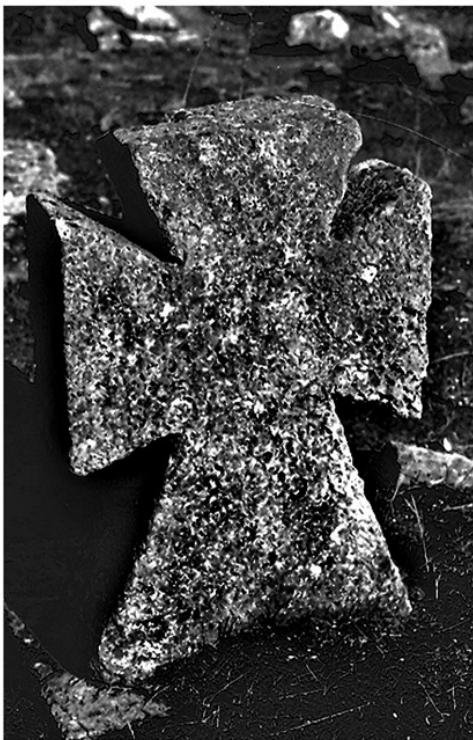
*Георгіївські кам'яні хрести XIX ст.
Південь України.*

а)

б)

в)

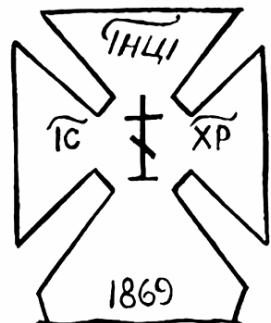
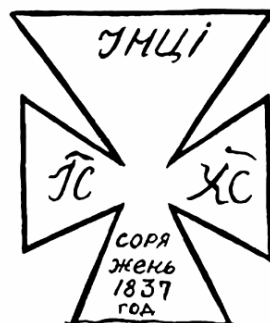
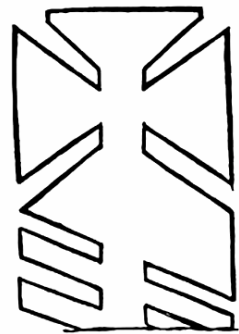
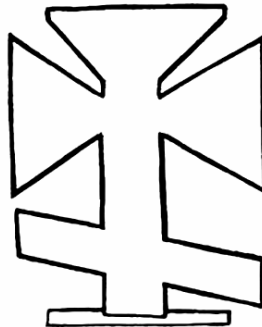
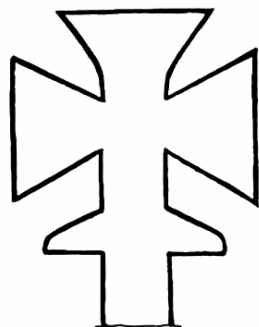
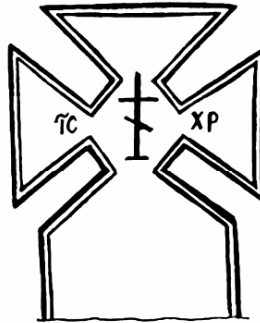
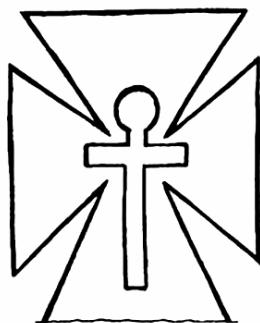
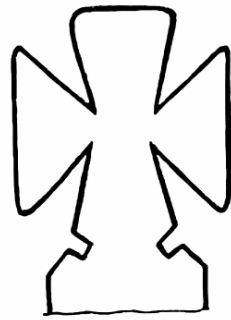
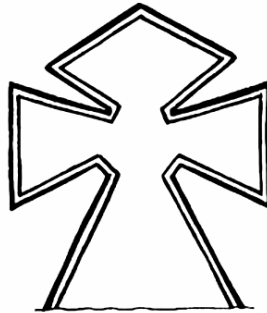
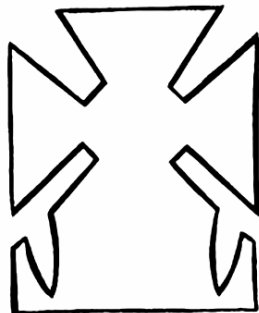
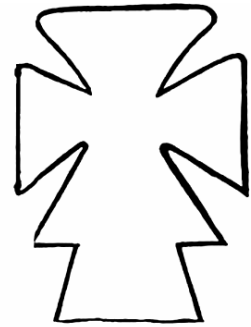
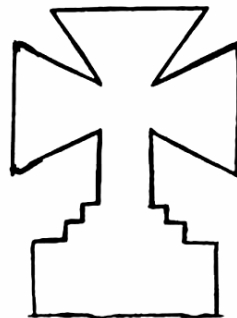
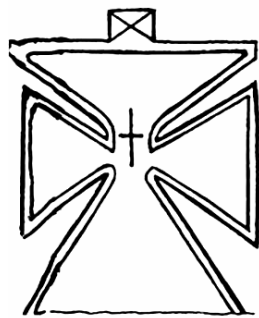
г)

а) с. Розанівка. Миколаївська обл.
б) с. Христофорівка. Миколаївська обл.

в) с. Заводівка. Одеська обл.
г) с. Воскресенськ. Миколаївська обл.

Георгіївські кам'яні хрести

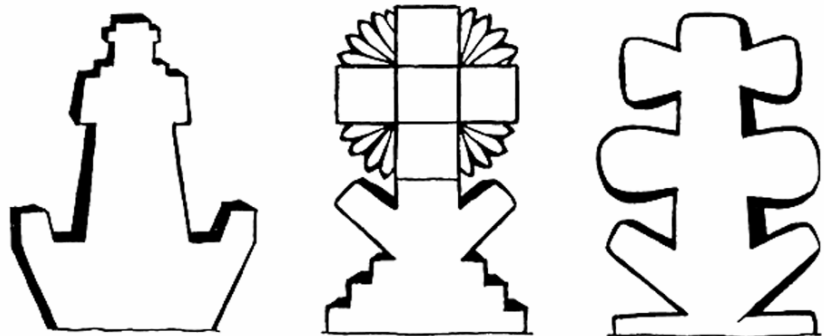
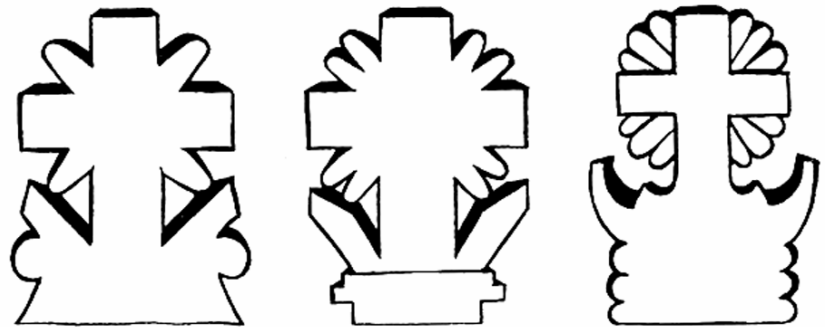
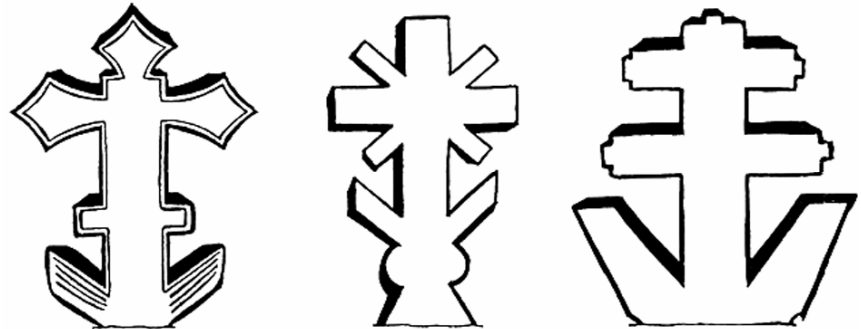
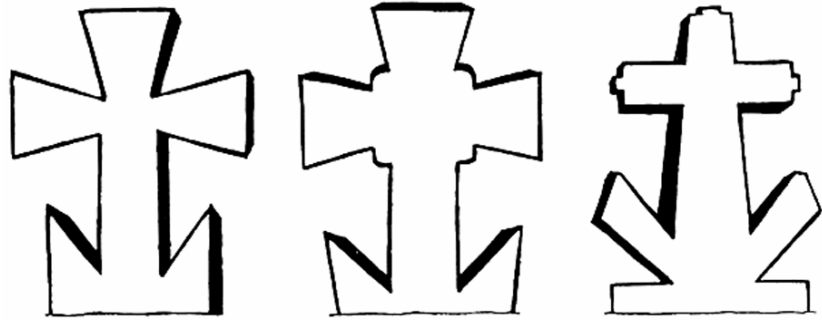
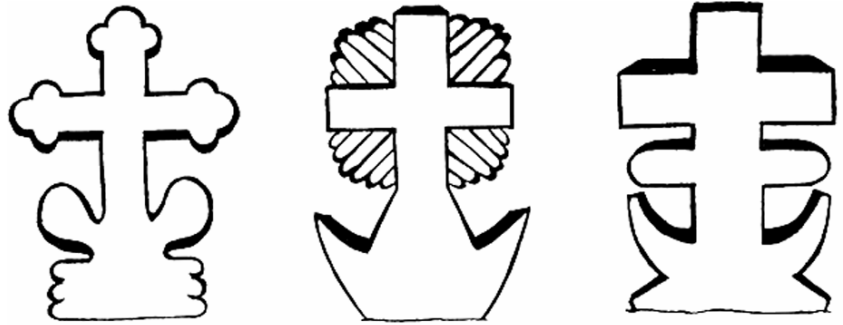
1	2	3
4	5	6
7	8	9
10	11	12
13	14	15

1. с. Заводівка. Одеська обл.
2. с. Усатове. Одеська обл.
3. м. Нова Одеса. Миколаївська обл.
4. с. Усатове. Одеська обл.
5. с. Ігнулка. Миколаївська обл.
6. с. Усатове. Одеська обл.
7. смт. Жовтневе. Миколаївська обл.
8. с. Заводівка. Одеська обл.
9. с. Заводівка. Одеська обл.
10. с. Гур'ївка. Миколаївська обл.
11. с. Воскресенськ. Миколаївська обл.
12. м. Миколаїв
13. м. Браїлів. Вінницька обл.
14. с. Гур'ївка. Миколаївська обл.
15. с. Заводівка. Одеська обл.

Кам'яні намогильні хрести-якорі

1	2	3
4	5	6
7	8	9
10	11	12
13	14	15

1. с. Усатове. Одеська обл.
2. с. Усатове. Одеська обл.
3. с. Усатове. Одеська обл.
4. с. Усатове. Одеська обл.
5. с. Усатове. Одеська обл.
6. с. Усатове. Одеська обл.
7. м. Нова Одеса. Миколаївська обл..
8. с. Усатове. Одеська обл.
9. с. Гур'ївка. Миколаївська обл.
10. с. Усатове. Одеська обл.
11. с. Усатове. Одеська обл.
12. с. Усатове. Одеська обл.
13. с. Заводівка. Одеська обл..
14. с. Усатове. Одеська обл.
15. с. Усатове. Одеська обл.